

BOLSHEVIKLAR INQILOBINING TURKISTONGA TA'SIRI

Fatih Gür

TDSHU mustaqil tadqiqotchisi

52grfth@gmail.com

ANNOTATSIYA

Turkistonda Sovet hokimiyatining o'rnatilishi jiddiy o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Bolsheviklar yangi hokimiyat organlarini tashkil etib, Turkiston o'ziga xos idora ma'muriyati tomonida boshqarilishini istashdi. Biroq, bu sovet boshqaruvi tizimi tufayli mumkin emas edi.

Kalit so'zlar: Turkiston, bolsheviklar inqilobi, Chor Rossiyasi, Sovet Rossiyasi.

ABSTRACT

The establishment of Soviet power in Turkestan led to significant changes. The Bolsheviks formed new authorities and wanted Turkestan to be governed by a separate administration. However, this was not possible due to the Soviet system of government.

Keywords: Turkestan, Bolshevik Revolution, Tsarist Russia, Soviet Russia.

АННОТАЦИЯ

Установление Советской власти в Туркестане привело к значительным изменениям. Большевики сформировали новую власть и хотели, чтобы Туркестан управлялся отдельной администрацией. Однако это было невозможно из-за советской системы правления.

Ключевые слова: Туркестан, большевистская революция, царская Россия, Советская Россия.

KIRISH

1917-yil 17-aprelda Toshkentda Turkiston musulmonlari qurultoyi bo'lib o'tdi, bu qurultoyda Turkistonning yetakchi ziyolilari qatnashdi. Qurultoyda Rossiyaning davlat shakli va Turkistonning o'z-o'zini boshqarish bilan bog'liq muammolar muhokama qilindi. Qurultoy qarori bilan Rossiyaning kelajakdagi davlat shakli demokratik va Federativ boshqaruv shakliga muvofiq tuzilishi kerakligi haqida qaror qabul qilindi. Bundan tashqari, qurultoy mahalliy xalqdan majburan tortib olingan yerlarni yana sobiq egalari qaytarishga qaror qildi. (Hayit, 2004;216-217)

Rossiya istilosidan so'ng Turkiston xalqlari qurultoyida birinchi marta bir joyga yig'ilishdi. Turkiston ziyolilari qurultoy yakunida milliy va Markaziy platforma

tashkil etish borasida yakdil fikrga keldilar. 21-aprel kuni shu yo‘l bilan "Turkiston musulmonlar markazi Sho'rosi" nomi bilan yangi platforma tashkil etilib, milliy Markaz nomini olgan bu tashkilotni boshqarish uchun Mustafafo Choqay mas'ul qilib qo'yildi. Tarixchi Zeki Velidi Togan esa bosh kotiblikka tayinlandi. Bu mashhur tashkilot Turkistonning ko'p joylarida tashkilotlar tuzdi va tashkil etilgan tashkilotlarning yagona maqsadi Turkiston milliy maqsadlariga muvofiq faoliyat olib borish edi. Shu maqsadlarda Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Kaspiy orti hududlarda Oraz Serdar, Farg'onada Nosir Xon, Sirdaryo atrofida Shoh Islom va Yettisuv atrofida Tinishbay kabi turkistonlik ziyolilar "Milliy Markaz" ning viloyat tashkilotlarini boshqarishga rahbarlik qildilar. Bu davrda o'lkada davriy matbuot organlari tashkil etildi. Jumladan, Kebir Bekir Bey muharrirligida Toshkentda "Ulug ' Turkiston" degan gazeta, Ozarbayjonda turklaridan bo'lgan Afandi Zade esa " Turk eli" nomi ostida gazeta chiqarib Turkistonning ilm-fan va matbuot sohasida rivojlanishiga hissa qo'shgan .Toshkentda ochilgan "Turkiston musulmonlar markazi" da Kebir Bekir ham, Afandi Zade ham faol edilar. Yana boshqa Turkistonlik ziyolilar Sulaymon Cho'lpov va Mir Muhsin Orenburgda "Vaqt" nomi ostida gazeta chiqarish orqali , tuzilgan kengashga juda kerakli xizmat ko'rsatdilar. (Hayit, 2004; 217-218)

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Rossiya musulmonlari qurultoyida 14 ta masala muhokama qilindi va muhokamaning asosiy mavzusi Sovet Rossiyasining qanday boshqarilishi, Turkiston o'lkasida yashovchi turk va musulmon xalqlarining umumiy munosabati va xulq-atvori qanday bo'lishidan iborat edi. Ayaz Ishoqiy Shimoliy Kavkaz guruhi vakili edi. Shimoliy Kavkaz guruhi tomonidan " Birlashgan Rossiya Davlati doirasida turk va musulmon jamoalari uchun madaniy avtonomiya " g'oyasi bildirildi. Mehmet Emin rahbarlik qilayotgan Ozarbayjon guruhi tomonidan esa Sovetlar itifoqini "federalizm tamoyillari asosida" tashkil qilish taklifi ilgari surildi. Ubaydulloh Xo'ja Turkiston guruhi boshlig'i bo'lib, boshqalardan farqli o'laroq, turk va musulmon xalqi yashaydigan geografiyaga "Milliy muxtoriyat berish" yo'nalishidagi g'oyalarni e'lon qildi. Har bir guruh o'z fikrlari bilan o'rtoqlashdilar va o'z fikrlarini qarshi guruhlariga qabul qildirtirishga harakat qilishlari oqibatida qurultoydan yakuniy natijalarga erisha olishmadi. (Togan, 1981; 357-359)

Hech qanday kelishuvga erishib bo'lmaydigan May qurultoyi ikkinchi marta Qozonda bo'lib o'tadi. May oyida rejalashtirilgan qurultoy 3 sentyabr kuni bo'lib o'tdi. 3 sentyabr kuni bo'lib o'tgan ikkinchi qurultoyda Rossiya musulmonlari o'rtasida yakdillikning yo'qli ma'lum bo'ldi. Har bir guruh birgalikda kurashishning o'rniga

o‘zi vakillik qilayotgan jamiyatning milliy manfaatlari yo‘lida ishlash g‘oyasini ilgari surganligi tufayli ular kelishuvga erisha olmadilar. (Hayit, 2004, 225)

Zeki Velidi Togan va uning do‘stlari "Natsional-Sotsialistik partiya" nomi ostida yangi partiya tuzish tashabbusi bilan chiqdilar biroq, tez orada bu fikrlardan voz kechishdi. Buning o‘rniga ular "boshqird Milliy Kengashi" qoshida o‘z ishlarini davom ettirdilar. O‘zbeklar boshlig‘ining ismi Nizom Xo‘ja edi. Nizom Xo‘ja o‘zbeklarni "Turon Neshr Firkasi" nomi bilan uyushtirgan. Bu tashkilot bilan siyosiy tashkilot tuzildi va ular o‘zbek xalqining milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda ish olib bordilar. Tashkilot o‘zi targ‘ib qilgan fikrlarni jamiyatga tadbiiq etish va yetkazish maqsadida "Turon" jurnalini chop etdi. Shu tariqa qozoqlar siyosiy partiya tuzib, o‘z fikrlarini va o‘zi mansub bo‘lgan odamlarni himoya qilish ustida ishlay boshladilar. Qozog‘istonda Alash-O‘rda va Uch Juz nomli ikki siyosiy partiya tashkil etildi. Uch-juz partiyasiga Alash o‘rdaga qarshi Shahmerdan Eljonog‘lu va Kulbay Togusog‘lu tomonidan asos solingan. Uch juz partiyasi "panturkizm-sotsialistik" tamoyili asosida harakat qildi. Har bir hududda siyosiy oqimlar bilan bir qatorda turli nomdagi milliy kengashlar tashkil etila boshlandi.

Turkistondagi "Ishchilar, askarlar va dehqonlar soveti" ning boshlig‘i Nikora "inqilobni rus ishchilari amalga oshirdi va shuning uchun Turkistondagi barcha ma‘muriy xodimlar ruslar qo‘lida bo‘ladi va Turkiston xalqi SSSR bergan imkoniyatlar bilan qanoatlansin" deb bayonat berdi. (Halmet, 2021;53-75) Shu tariqa Turkiston ziyolilarining birlik g‘oyalari amalga oshmay qoldi. Leninning "Millatlar mustaqilligi va barcha millatlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash" degan so‘zlari bolsheviklar inqilobidan oldin muhokama qilingan bo‘lsa-da, hech qanday xulosaga kelinmadi. SSSR rejimidan kutilgan demokratiya va ozodlik umidlari qo‘lga kiritilmadi va Turkiston hududida pessimistik muhit vujudga keldi. Bolsheviklar to‘ntarishini imkoniyat deb bilgan bolsheviklar 1917-yil 11-noyabr ruslar markazi bo‘lgan Toshkentda Toshkent ma‘muriyatiga qarshi to‘ntarish uyushtirib, Toshkent boshqaruvini o‘z qo‘llariga oldilar. Toshkentda yuz bergan davlat to‘ntarishi natijasida ruslar 15-22 noyabr kunlari yig‘ilish o‘tkazqiddlar va natijada Toshkentda "Turkiston Sovet komissarligi" tuzilganligini e‘lon qilindi. (Saray, 1996; 290-291)

Kommunistlar Toshkentda hokimiyatni qo‘lga olganliklaridan so‘ng, Turkiston boshqaruvida o‘z so‘zlariga ega ekanliklarini bildilar. 1917- yilning noyabr oyida hokimiyat tepasiga endigina kelgan bolsheviklar 22-noyabrda "Turkiston Sovet Komissarligi" nomi ostida hokimiyatni mahalliy xalq bilan bo‘lishmadi. SSSR hukumati hokimiyatni monopollashtirgani sabab Turkiston xalqi davlat to‘ntarishini qo‘llab-quvvatlamadi. (Hayit,2004; 232-237)

Sovet Rossiyasi ichki ishlardagi voqealar bilan kurashayotgan bir paytda, 1917-yil 17-noyabrda Boshqirdistonda Zeki Valide To‘gan boshchiligida “Boshqird Markaz kengashi va Boshqirdiston Muxtor Jumhuriyati” nomi ostida yangi milliy bir hukumat tashkil etilib, yangi armiya tashkil etish ishlarini boshlandi. 1917-yil 26-dekabrda Sobiq Alash- O‘rda Muxtor Respublikasi” nomi bilan yangi milliy davlat tuzdilar.”Alash – O‘rda Muxtor Jumhuriyati” eski boshqaruv shakli asosida qurilgan edi. 1917- yil 12- dekabrda Qo‘qonda o‘tkazilgan uchinchi “Turkiston qurultoyi” yakunlariga ko‘ra markazi Qo‘qonda bo‘lgan “ Turkiston Milliy Muxtoriyati” nomi bilan yangi davlat tashkil topdi va bu davlatning chegaralari sobiq chor Rossiyasi hukmronligi ostida tashkil etilgan Turkiston general –gubernatorligi chegaralarini qamrab oldi. Mehmetjon Tishinbay o‘g‘li davlat rahbari etib tayinlandi, ammo u 1918-yilda o‘z lavozimidan iste‘foga chiqdi. Davlat boshlig‘I etib davlatning tashqi ishlar vaziri Mustafu Cho‘qay tayinlandi. (Burget,2004; 88-89) Bolsheviklar Rossiyada tom ma'noda hokimiyatni egallagach, Turkistonda o'rnatilgan milliy davlatlarga bosimni oshirdilar va shu maqsadda bolsheviklar Orenburgdagi "Boshqird Milliy davlati" ni yo'q qildilar. Bolsheviklar boshqird Milliy davlatini yakson qilgach, 1918-yil yanvar oyida qo'shinlar bilan Qo‘qon chegaralariga madad kuchlari yetib keldi. " Turkiston Milliy Muxtor Jumhuriyati” to'la milliylashtirilmaganligi sababli, mintaqada yashovchi boylardan moliya manbai sifatida foydalanildi. Tashkil etilgan milliy hukumat rahbarlarining ko'pchiligi Rossiyada ta'lim olgan va ularning ko'pchiligi Kereskiy hukumatga xayrixoh bo'lgan kishilardan tashkil topgan edi . Mustabid Milliy xukumat raisi bo'lgan Mustafu Cho‘qay milliy muxtorlikning tarafdori emasliklarini bildirdi. (Burget, 2004; 89)

Fevral oyida Qo'qandga kelgan bolsheviklar Toshkentdan madad kuchlari bilan birlashib qo'qanliklar bilan kurash olib bordilar. Keyinchalik yuzaga kelgan to‘qnashuvlar natijasida bolsheviklarga qarshi bo‘linmalarning boshida turgan Chanishov kurashdayutqazib, bolsheviklarga taslim boldi. Jonishov taslim bo'lgach, jang bo'lib o'tgan joyda qatl etildi. Mintaqada ozchilik vaziyatda bo'lgan armanlar bu davrda bolsheviklarga yordam ko'rsatdilar va bolsheviklarga kelgan madad va armanlar yordamida Qo‘qonni bolsheviklar egallab, talon-taroj qildilar. Bolsheviklar Qo‘qonni talon-taroj qilibgina qolmay, shaharga kerosin quyib yoqib yubordilar, shuningdek, hukumat a'zolarining ayrimlarini zindonga tashladilar va ayrimlarini qatl etdilar. 1918- yil 24-fevralda hukumat a'zolarining bir qismi Marg‘ilonda yashab, qisqa vaqt ichida bolsheviklar bu hududni bosib oldilar.(Togan, 1981; 367-368) Shubhasiz, bu bosqinchilik harakati Turkistondagi ko'plab ziyolilarning qatl etilishiga va ularning o'z vatanidan surgun qilinishiga sabab bo'ldi.

Bolsheviklar Turkistonning katta qismini bosib olgan bo'lsa-da, mahalliy aholi bilan bolsheviklar o'rtasida to'qnashuvlar boshqa hududlarda ham davom etdi. Bu mojarolar paytida Orenburgdagi hukumat a'zolari Orenburgni bolsheviklar tomonidan bosib olinishi tufayli Baymakka ko'chib o'tdilar. Ko'chib o'tganlar bolsheviklar bilan kelishuv yo'lga o'tishgan edi. Kelishuv uchun yig'ilish o'tkazildi va yig'ilishda ishtirok etgan milliy hukumat a'zolari bolsheviklar tomonidan hibsga olindi. Hibsga olingan a'zolarning ba'zilari qatl etildi va ba'zilari hibsga olindi. Qamoqqa olinganlardan biri Zaki Valide Togan edi. Togan va uning do'stlari ma'lum muddat qamoqda ushlab turilgan. 1928-yil 2-aprelda Togan qo'zg'alondan foydalanib, qaamoqdan qochib ketdi. Tugan qamoqdan qutilganidan keyin siyosiy faoliyatini davom ettirdi. (Togan, 1969;189-193)

1918-yil May oyida bugungi Qozog'iston shimoli-sharqidagi Chelebi shaharchasida Boshqirdiston Milliy davlati qayta tashkil etildi. Bolsheviklar bilan Milliy davlatini tan olish uchun kurash olib borildi. Bolsheviklar "Boshqirdiston Milliy davlati" ni tan olgach, davlat markazi Orenburgga qaytarib ko'chirildi. (Burget,90-91) Orenburgga ko'chgan davlat yashirin faoliyat olib borib, Turkiston milliy kurashi uchun o'z hissasini qo'shadigan odamlarni to'pladi. Xuddi shu yillarda Semipalatinsk viloyatida "Alash-O'rda Muxtor Jumhuriyati" qayta tuzilib, Alash-O'rda harakatining sobiq raisi bo'lgan Muhammadjon Tinishboyev "Turkiston Milliy Muxtor Jumhuriyati"ga qo'shildi. (Togan, 1981; 369-370)

Qo'qon hukumati a'zolari bilan birgalikda "Sharqiy Rossiya avtonom musulmon davlatlari Ittifoqi" nomi ostida "Turkiston Federatsiyasi" tashkil etildi. Tashkil etilgan federatsiya juda katta vazifani o'z zimmasiga oldi. Turk jamoalarini birlashtirish uchun kurash harakati boshlandi. Federatsiyaga o'zbeklardan boshqirdlargacha, qirg'izlardan qozoq va tatarlargacha bo'lgan turkiy jamoalar qo'shildi. Z. V. Togan 1918-yil 8-sentabrda Ufada bo'lib o'tgan "Rossiya Davlat kengashi" yig'ilishlari haqida, "Turkiyaning qizil yarim oy" vakili sifatida Ufada bo'lgan Yusuf Akchuraga ma'lumot berdi. Tugan Yusuf Akchuraga Sharqiy Rossiya Muxtor musulmon davlatlari Ittifoqining tashqi ishlar bo'yicha mas'ul vaziri bo'lish taklifini kiritdi, ammo Akchura bu taklifni qabul qilmadi. Akchuraga Usmoniylar davlatining fuqarosi ekanligi taklifni rad etishga yordam berdi. (Burget, 2004; 91)

Bolsheviklar Turkistonga bostirib kirishar ekan, o'z g'oyalarini tatbiq qilmoqchi bo'ldilar. Ammo Turkistonliklar kommunizm haqida hech qanday ma'lumotga ega emasdi. Shu sababdan Turkiston o'lkasida kommunizmning tarqalishi jadal tus olmadi. Turkistonliklar kommunizmni ruslarning fikri bo'lganligi uchun qabul qilishlari qiyin bo'ldi. Turkistonliklar o'z madaniyati va diniga yaqin bo'lmagan

g'oya va turmush tarzini qabul qilishda qiyinchiliklarga duch keldilar. (Halmet, 2019; 2125- 2142.) Turkistonda siyosiy faoliyat olib borayotgan Rossiya sotsial-demokratik ishchilar partiyasi RSDIP g'oyasi asosan kommunistik mafkuraga asoslanganligini boshqa uslubda ko'rsatib berdi. RSDIP va Sotsialistik inqilobiy partiya (SDP) o'zlarini Turkistonliklarga kommunist qilib ko'rsatmadilar va o'z faoliyatlarini yashirin olib bordilar. Ular 1918-yil boshidan Turkistondagi ijtimoiy muammolardan foydalanib, o'zlarining asosiy maqsadlari yo'lida harakat qildilar. 1918-yil 17 va 19-dekabrda Turkistonda bo'lib o'tgan Kommunistik qurultoyda 1300 nafar kommunist a'zosi ro'yxatga olingan edi. 1300 kommunistdan 900 nafari mahalliy xalq va qolgan 400 nafari esa xorijiy xalq vakillari edi. 1917-yildan boshlab Turkiston o'lkasidagi kommunistlar ikki partiya o'rtasida qolib ketdi. Bu partiyalar SDP bilan birga edi. Aslida bu ikki partiya kommunistlarni o'zaro dekonstruksiya qilish va ko'proq delegat olish uchun kurash olib borgan edi. Ikki partiya o'rtasidagi kurash shu qadar qat'iy avj oldiki, SDP RSDIPGA qarshi to'ntarishga urindi. Biroq bu urinish muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlandi. 1919-yil martida SDP kommunistlarga qarshi ikkinchi marta davlat to'ntarishi uyushtirishga harakat qildi, lekin u o'zi istagan natijaga erisha olmadi. Ikki to'ntarish natijasida istagan narsasini ololmagan ijtimoiy inqilobchilar sotsial-demokratlar chiqargan qarorga bo'ysunishlari kerak edi. Muvaffaqiyatsiz to'ntarishlar natijasida partiya a'zolarining yarmidan ko'pi qamoqqa olindi, qolganlari esa kommunistlar tarafini olishga majbur bo'ldi. (Hayit, 2004; 239-240)

Rossiya imperiyasining barcha joylarida bo'lgani kabi Turkistonda ham mustaqillik va muxtoriyat ovozalari bo'ldi. 1917-yil sentabrda muvaqqat vakillar hukumati Markaziy ijroiya kengashi tomonidan amalga oshirilgan operatsiya bilan ag'darildi. Shunday qilib, Toshkentda Chor Rossiyasi hukmdorlarining hokimiyati tugatildi. Bu voqealardan keyin Turkistonning Yevropa bilan aloqalari uzildi. Uzil-kesil munosabatlar bilan Turkistondan olingan neft va paxta Yevropa va Rossiyaga yetkazib berilmadi. Shuning uchun Turkistonliklar oziq-ovqat va don mahsulotlaridan mahrum bo'ldilar. Natijada Turkistonda ocharchilik yuz berdi. Bu bilan birgalikda Turkistonda inqilobiy harakatlar majburlashlarsiz rivojlanib asta sekinlik bilan yoyildi. (Kapp, 1991; 264-265)

1919-yil mart oyi Turkiston geografiyasi uchun muhim yil bo'lsa-da, kommunistlar Turkistonda o'z qarorgohlarini belgilab oldilar va ijtimoiy inqilobchilarni zararsizlantirdilar. Turkiston geografiyasida kommunizm mafkurasini qat'iyat bilan asoslash uchun SSSR rejimi mahalliy xalqni partiyalar tuzishga da'vat etdi va Turkistonliklar orasiga aralashishni maqsad qildi. 1919 yil May oyida SSSR

tuzumi o'tkazgan konferensiya natijasida Turkistonda "musulmonlar byurosi" tuzishga qaror qildilar va Turkiston geografiasida kommunizm va sotsializm g'oyalarini byuro orqali yoyishga harakat qildilar. Rossiya maqsadlariga mos vazifaga ega bo'lmagan musulmon byurolari vaqt o'tishi bilan Turkiston xalqi manfaati uchun ishlay boshladi. Musulmon byurolari Turkiston xalqining muammolarini e'tiborga olib, ular uchun umid eshigi bo'lib qoldilar. (Saray, 1996; 292)

Bu anjumanda Turkistonliklar "Kommunistik avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi" nomini "Turk Jumhuriyati" ga va Turkiston Kompartiyasi nomini "Turk Kompartiyasi"ga o'zgartirdilar. Ammo Turkiston fronti qo'mondoni bo'lgan General Frunze bu qarorni rad etdi. Keyinchalik, 1920-yil 8-martda Rossiya Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi bu qarorni maqullamadi. 1920-yil sentabrda bo'lib o'tgan konferensiyada barcha partiyalarni birlashtirish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu qarorga binoan mahalliy xalq tomonidan "Turkiston Kompartiyasi"ni tuzish va Markaziy Qo'mita huzurida "Milliy bo'lim" tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu qaror natijasida Buxoro va Xiva shaharlarida Kommunistik partiyaning filiallari ochildi. Filiallar ochilishi bilan kommunizmni Turkistonga yoyish maqsadiga tezda erishildi. (Saray, 1996; 292-293)

XULOSA

Kommunistlar Rossiya hududida o'z hokimiyatlarini mustahkamladilar. Ular yo'nalishlarini Turkiston tomonga burdilar. Ularning maqsadi Turkistonni ko'rinib turgan yuzi bilan "Sovetlashtirish", ammo Turkistonni ko'rinmas yuzi bilan "ruslashtirish" edi. Avval qiladigan ishlari Turkistonni o'zlariga mahkam bog'lab olish edi. Keyinchalik u bog'langan Turkistonni, avvalo, Kommunistik partiya aloqador sho'balarda shaklida boshqarish edi. Uni filiallardan keyin hududlarga bo'linib, kichik davlatlar shaklida boshqarish qulayroq edi. Shu sababdan Turkistonni kichik Muxtor davlatlarga ajratdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Boymirza Hayit. Turkiston davlatlarining Milliy kurash tarixi. Anqara, Turkiya Respublikasi, TXK nashrlari, Anqara, ss.216-217.
2. Fozil Ahmad Burget. (2004). Turkiston va so'ngra Afg'oniston turklarining Milliy kurashi. Magistrlik dissertatsiyasi, G'oziy universiteti ijtimoiy Fanlar instituti, Anqara, p.80.
3. Jorj Vernadskiy. (2009). Rossiya Tarixi. Selenka nashrlari, Istanbul, ss.367-368.

4. Holmat Murod. (2021), "Turkiston muxtoriyat davlatining tashkil topishi va qulashi davrida sodir bo'lgan voqealar va uning "O'zbek jadid" she'rida aks etishi", turkshunoslik tadqiqotlari, 49, ss. 53-75.
5. Holmat Murod. (2019). "Turkistonlik Jaditchi shoir Elbekning til haqidagi fikri va g'oyalari uchun olib borgan kurashining bahosi", xalqaro Turk adabiy madaniyati ta'limi jurnali, 8(4), ss. 2125- 2142.
6. Mehmet Saray. (1996). Yangi turk Respublikalari tarixi. Nashr qilingan TTK, Anqara, ss.288-289.
7. Og'zaki Sander. (2003). Siyosiy Tarixi 1918-1994. Rasm Kitapevi, Anqara, P. 26
8. Uning aqlli qo'riqchisi Tugan. (1969). Salomlar. Tan bosmaxonasi, Istanbul, ss.189-193.
9. Uning aqlli qo'riqchisi Tugan. (1981). Bugungi turkiy Turkiston va uning yaqin tarixi. 2. Bsk.bi In: Enderun nashrlar, Istanbul, ss.357-358.
10. Эдвард Карр. (1990). История Советской России. "Большевистская революция 1917-1923". Том 1 и 2. Progress nashriyoti, Moskva, ss.264-265.